

DÖVLƏT MALİYYƏ NƏZARƏTİNİN HÜQUQİ TƏNZİMLƏNMƏSİNİN BÜDCƏ GƏLİRLƏRİNİN ARTIRILMASINA TƏSİRİ

Orxan Vəliyev,

*Azərbaycan Milli Konservatoriyasının Maliyyə şöbəsinin müdir müavini,
Kastamonu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsünün doktorantı*

e-mail: o.valiyev001@gmail.com

<https://doi.org/10.30546/2706-7858.2025.3.1035>

UOT: 336.14

Xülasə. *Məqalədə dövlət maliyyə nəzarətinin hüquqi tənzimlənməsinin büdcə gəlirlərinin artırılmasında rolu və əhəmiyyəti tədqiq edilir. Dövlət maliyyə nəzarətinin mahiyyəti, formaları, hüquqi əsasları və büdcə gəlirlərinin formalaşmasına təsir mexanizmləri araşdırılır. Mövcud qanunvericilik bazasının təkmilləşdirilməsi, nəzarət orqanlarının fəaliyyətinin səmərəliliyinin artırılması, şəffaflığın və hesabatlılığın gücləndirilməsi yolu ilə büdcə gəlirlərinin artırılması istiqamətində təklif və tövsiyələr irəli sürülür. Məqalədə, həmçinin beynəlxalq təcrübəyə nəzər salınır; inkişaf etmiş ölkələrin dövlət maliyyə nəzarəti sahəsində uğurlu modelləri təhlil edilir və Azərbaycan üçün uyğun nəticələr çıxarılır. Tədqiqatda dövlət maliyyə nəzarətinin gücləndirilməsinin vergi və qeyri-vergi daxilolmalarının artırılmasına, büdcə vəsaitlərindən səmərəli istifadənin təmin edilməsinə və iqtisadi in-tizamın möhkəmləndirilməsinə müsbət təsirləri elmi dəlillərlə əsaslandırılır.*

Açar sözlər: *dövlət maliyyə nəzarəti, hüquqi tənzimlənmə, büdcə gəlirləri, maliyyə intizamı, vergi nəzarəti, audit, beynəlxalq təcrübə, qanunvericilik.*

Key words: *state financial control, legal regulation, budget revenues, financial discipline, tax control, audit, international experience, legislation.*

Ключевые слова: *государственный финансовый контроль, правовое регулирование, доходы бюджета, финансовая дисциплина, налоговый контроль, аудит, международный опыт, законодательство.*

Müasir dövrdə hər bir dövlətin iqtisadi təhlükəsizliyinin və sosial-iqtisadi inkişafının fundamental əsaslarından biri onun dayanıqlı maliyyə sistemidir. Bu sistemin əsasını isə dövlət büdcəsi və onun gəlirlər hissəsinin səmərəli formalaşdırılması təşkil edir. Büdcə gəlirlərinin tam və vaxtında səfərbər olunması dövlətin üzərinə düşən funksiyaların (sosial, iqtisadi,

müdafiə, idarəetmə və s.) effektiv yerinə yetirilməsinin başlıca şərtidir. Bu baxımdan dövlət maliyyə nəzarətinin (DMN) hüquqi tənzimlənməsinin təkmilləşdirilməsi və onun büdcə gəlirlərinin artırılmasına yönəldilmiş təsir mexanizmlərinin gücləndirilməsi xüsusi aktualıq kəsb edir.

Mövzunun aktuallığı bir neçə əsas amillə şərtlənir. Birinci, qlobal iqtisadi çağırışlar, enerji daşıyıcılarının qiymətindəki dəyişkənliklər və

beynəlxalq maliyyə bazarlarındakı qeyri-sabitlik bir çox ölkələrdə, o cümlədən Azərbaycanda büdcə gəlirlərinin diversifikasiyası və artırılması zərurətini ön plana çəkir. Bu şəraitdə daxili maliyyə ehtiyatlarının maksimum dərəcədə səfərbər olunması, vergidən yayınma hallarının azaldılması və büdcəyə daxil olması nəzərdə tutulan vəsaitlərin tam həcmdə daxil olmasının təmin edilməsi mühüm əhəmiyyət daşıyır. İkinci, dövlət idarəetməsində şəffaflığın, hesabatlılığın və səmərəliliyin artırılması istiqamətində aparılan islahatlar DMN sisteminin rolunun yenidən dəyərləndirilməsini tələb edir. Effektiv hüquqi tənzimləməyə malik DMN sistemi korrupsiya risklərini azaldır, maliyyə intizamını gücləndirir və nəticə etibarilə büdcə gəlirlərinin artımına müsbət təsir göstərir. Üçüncü, beynəlxalq təcrübə göstərir ki, DMN-nin hüquqi əsaslarının möhkəmləndirilməsi və onun müasir standartlara uyğunlaşdırılması ölkənin investisiya cəlbediciliyini artırır, beynəlxalq maliyyə qurumları ilə əməkdaşlığı genişləndirir və ümumilikdə iqtisadiyyatın dayanıqlı inkişafına töhfə verir.

Mövcud vəziyyəti təhlil etdikdə, qeyd etmək olar ki, bir çox ölkələrdə, o cümlədən postsovet məkanında DMN-nin hüquqi tənzimlənməsi sahəsində müəyyən boşluqlar və çatışmazlıqlar hələ də mövcuddur. Bəzən nəzarət orqanlarının səlahiyyətlərinin dəqiq müəyyən edilməməsi, onların fəaliyyətində təkrarlanmanın olması, müstəqillik prinsiplərinin tam təmin olunmaması, istifadə olunan nəzarət metodologiyalarının müasir tələblərə cavab verməməsi və nəzarət nəticələrinin icrası mexanizmlərinin zəifliyi kimi problemlərə rast gəlinir. Bütün bunlar DMN-nin büdcə gəlirlərinin artırılması potensialını tam reallaşdırmağa imkan vermir. Azərbaycanda da son illərdə DMN sisteminin təkmilləşdirilməsi istiqamətində mühüm addımlar atılmış, müvafiq qanunvericilik bazası yaradılmış və institusional islahatlar həyata keçirilmişdir. Lakin büdcə gəlirlərinin artırılması kontekstində DMN-nin hüquqi tənzimlənməsinin daha da optimallaşdırılması, nəzarət proseslərinin rəqəmsallaşdırılması və riskəsaslı yanaşmanın tətbiqinin genişləndirilməsi kimi məsələlər öz aktuallığını qoruyur. Bu baxımdan mövcud hüquqi çərçivənin büdcə gəlirlərinin artırılmasına təsirinin hərtərəfli tədqiqi və bu təsirin gücləndirilməsi üçün elmi əsas-

landırılmış təkliflərin hazırlanması böyük əhəmiyyət daşıyır.

Tədqiqatın məqsədi dövlət maliyyə nəzarətinin hüquqi tənzimlənməsinin büdcə gəlirlərinin artırılmasına təsirini kompleks şəkildə təhlil etmək, bu təsirin gücləndirilməsi üçün elmi əsaslandırılmış nəzəri-metodoloji yanaşmalar və praktiki təkliflər hazırlamaqdır.

Tədqiqatın obyekti dövlət maliyyə nəzarəti sistemi və onun hüquqi tənzimlənməsi prosesləridir. **Tədqiqatın predmeti** isə dövlət maliyyə nəzarətinin hüquqi tənzimlənməsinin büdcə gəlirlərinin artırılmasına təsirinin nəzəri, metodoloji və praktiki aspektləridir.

Tədqiqat hissəsi

Dövlət maliyyə nəzarətinin konseptual əsasları və büdcə gəlirlərinin artırılmasında rolu

Dövlət maliyyə nəzarəti (DMN) dövlətin maliyyə siyasətinin tərkib hissəsi olmaqla maliyyə resurslarının formalaşdırılması, bölüşdürülməsi və istifadəsi proseslərində qanunçuluğun, məqsədəuyğunluğun və səmərəliliyin təmin edilməsinə yönəlmiş fəaliyyətlər məcmusudur. DMN-nin əsas məqsədi dövlətin maliyyə intizamını möhkəmləndirmək, maliyyə pozuntularının qarşısını almaq, aşkar etmək və aradan qaldırmaq, habelə büdcə vəsaitlərindən qənaətlə və effektiv istifadəni təmin etməkdir.

DMN-nin bir neçə əsas forması mövcuddur:

- **İlkin (qabaqlayıcı) nəzarət:** Maliyyə əməliyyatları həyata keçirilməzdən əvvəl aparılır və onların qanunauyğunluğunun və məqsədəmüvafiqliyinin yoxlanılmasına yönəlir. Bu, büdcə gəlirlərinin proqnozlaşdırılması, vergi qanunvericiliyinin layihələrinin ekspertizası, dövlət satınalmaları prosedurlarının ilkin mərhələdə yoxlanılması kimi fəaliyyətləri əhatə edə bilər. İlkin nəzarət potensial maliyyə itkilərinin və pozuntularının qarşısının alınmasında mühüm rol oynayır.

- **Cari (operativ) nəzarət:** Maliyyə əməliyyatları həyata keçirilərkən aparılır. Bu nəzarət forması büdcə gəlirlərinin vaxtında və tam həcmdə daxil olmasına, vergi ödəyicilərinin cari öhdəliklərini yerinə yetirməsinə nəzarəti təmin edir. Operativ nəzarət maliyyə axınlarının fasiləsizliyini və qanunauyğunluğunu təmin etməyə imkan verir.

- **Sonrakı (yekun) nəzarət:** Maliyyə əməliyyatları

yatları başa çatdıqdan sonra aparılır. Bu mərhələdə maliyyə hesabatlarının düzgünlüyü, büdcə vəsaitlərindən istifadənin qanunauyğunluğu və səmərəliliyi yoxlanılır, maliyyə pozuntuları aşkar edilir və onların aradan qaldırılması üçün tədbirlər görülür. Sonrakı nəzarət nəticəsində büdcəyə dəymiş zərərin ödənilməsi, gizlədilmiş gəlirlərin aşkar edilməsi və əlavə vergilərin hesablanması yolu ilə büdcə gəlirləri artırıla bilər.

DMN-nin büdcə gəlirlərinin artırılmasında rolu çoxşaxəlidir. İlk növbədə, effektiv DMN sistemi vergi və gömrük nəzarətinin gücləndirilməsinə, vergidən yayınma və qaçaqmalçılıq hallarının azaldılmasına kömək edir. Bu, vergi bazasının genişlənməsinə və büdcəyə vergi daxilolmalarının artmasına birbaşa təsir göstərir. İkincisi, DMN dövlət əmlakından və təbii sərvətlərdən istifadənin səmərəliliyinə nəzarət etməklə qeyri-vergi gəlirlərinin artırılmasına şərait yaradır. Dövlət müəssisələrinin mənfəətinin düzgün hesablanması və büdcəyə köçürülməsi, icarə haqlarının vaxtında yığılması, özəlləşdirmədən əldə olunan vəsaitlərin şəffaf idarə olunması kimi məsələlər DMN-nin diqqət mərkəzindədir. Üçüncüsü, DMN dövlət satınalmaları zamanı israfçılığın və korrupsiyanın qarşısını almaqla büdcə xərclərinin optimallaşdırılmasına və dolayı yolla büdcənin maliyyə dayanıqlığının artmasına kömək edir. Qənaət edilmiş vəsaitlər digər prioritet sahələrə yönəldilə və ya büdcə kəsirinin azalmasına səbəb ola bilər.

Azərbaycanda dövlət maliyyə nəzarətinin hüquqi tənzimlənməsinin təhlili və büdcə gəlirlərinə təsiri

Azərbaycan Respublikasında dövlət maliyyə nəzarəti sisteminin hüquqi əsaslarını Konstitusiya, "Büdcə sistemi haqqında" Qanun, "Hesablama Palatası haqqında" Qanun, Vergi Məcəlləsi, Gömrük Məcəlləsi, "Dövlət satınalmaları haqqında" Qanun və digər normativ-hüquqi aktlar təşkil edir. Ölkədə DMN funksiyalarını, əsasən Hesablama Palatası (ali audit orqanı kimi), Maliyyə Nazirliyi (daxili audit və maliyyə nəzarəti), İqtisadiyyat Nazirliyi yanında Dövlət Vergi Xidməti və Dövlət Gömrük Komitəsi (müvafiq sahələrdə nəzarət) həyata keçirir.

Son illərdə Azərbaycanda DMN-nin hüquqi bazasının təkmilləşdirilməsi istiqamətində bir sıra addımlar atılmışdır. Hesablama Palatasının

müstəqilliyi gücləndirilmiş, onun səlahiyyətləri genişləndirilmişdir. Vergi və gömrük orqanlarının fəaliyyətində elektron xidmətlərin tətbiqi genişlənmiş, riskəsaslı yoxlamalara keçid sürətlənmişdir. Bu tədbirlər şəffaflığın artırılmasına, vergi intizamının gücləndirilməsinə, nəticədə büdcə gəlirlərinin artmasına müsbət təsir göstərmişdir. Məsələn, vergi inzibatçılığının təkmilləşdirilməsi və "kölgə iqtisadiyyatı" ilə mübarizə tədbirləri nəticəsində vergi daxilolmalarında artım müşahidə olunur. Bununla belə, DMN-nin hüquqi tənzimlənməsinin büdcə gəlirlərinin artırılması potensialının tam reallaşdırması üçün aşağıdakı sahələrdə təkmilləşdirmələrə ehtiyac vardır:

- **Nəzarət orqanları arasında koordinasiya-nın gücləndirilməsi:** Fəaliyyətdə paralelizmin aradan qaldırılması və məlumat mübadiləsinin səmərəliliyinin artırılması vacibdir. Bu, nəzarət tədbirlərinin daha əhatəli və effektiv olmasına imkan verir.

- **Risqlərin idarə edilməsi sistemlərinin təkmilləşdirilməsi:** Risqlərin daha dəqiq qiymətləndirilməsi və nəzarət resurslarının yüksək riskli sahələrə cəmlənməsi büdcə gəlirlərinin qorunması baxımından əhəmiyyətlidir.

- **Nəzarət nəticələrinin icra mexanizmlərinin gücləndirilməsi:** Aşkar edilmiş pozuntuların aradan qaldırılması, dəymiş zərərin tam ödənilməsi və təqsirkar şəxslərin məsuliyyətə cəlb edilməsi mexanizmlərinin daha effektiv işləməsi təmin edilməlidir. Bu, həm də preventiv təsir göstərərək gələcək pozuntuların qarşısını ala bilər.

- **Performans auditinin (səmərəlilik auditinin) tətbiqinin genişləndirilməsi:** Bu növ audit dövlət proqramlarının və layihələrinin nəticəliliyini və qənaətliliyini qiymətləndirməklə yanaşı, gəlir gətirən sahələrdə istifadə olunmamış potensialı da aşkar edə bilər. Məsələn, dövlət müəssisələrinin fəaliyyətinin səmərəliliyinin auditi onların mənfəətliliyinin artırılması və büdcəyə daha çox vəsait köçürməsi üçün imkanlar yarada bilər.

Beynəlxalq təcrübə: dövlət maliyyə nəzarətinin (DMN) hüquqi tənzimlənməsi və büdcə gəlirlərinə təsiri

Beynəlxalq təcrübə göstərir ki, DMN-nin güclü hüquqi bazaya malik olması və müstəqil fəaliyyət göstərməsi büdcə gəlirlərinin artırılmasında mühüm amildir. INTOSAI (Ali Audit

Orqanlarının Beynəlxalq Təşkilatı) tərəfindən qəbul edilmiş “Lima” və “Mexiko” bəyannamələri ali audit orqanlarının müstəqilliyinin, səlahiyyətlərinin və hesabatlılığının fundamental prinsiplərini müəyyən edir.

• **OECD (İqtisadi əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı) ölkələri:** Bu ölkələrdə DMN sistemləri yüksək dərəcədə inkişaf etmişdir. Ali audit orqanları geniş səlahiyyətlərə malikdir, onların fəaliyyəti şəffafdır və nəticələri ictimaiyyətə açıqlanır. Vergi və gömrük orqanları risklərin idarə edilməsi və məlumat texnologiyalarından geniş istifadə edir. Məsələn, Skandinaviya ölkələrində vergi mədəniyyətinin yüksək olması və effektiv nəzarət sistemləri vergi yığımının yüksək səviyyədə olmasını təmin edir. Kanadada Baş Auditor Ofisi hökumətin fəaliyyətinin səmərəliliyi və qənaətliliyi barədə müntəzəm hesabatlar hazırlayır ki, bu da dolayı yolla büdcə vəsaitlərinin daha yaxşı idarə olunmasına və gəlir potensialının artırılmasına kömək edir.

• **Sinqapur:** Bu ölkənin təcrübəsi dövlət idarəetməsində şəffaflığın və korrupsiyaya qarşı kəskin mübarizənin büdcə gəlirlərinə müsbət təsirini nümayiş etdirir. Güclü hüquqi baza və müstəqil nəzarət orqanları maliyyə intizamını təmin edir, bu da həm vergi yığımını artırır, həm də dövlət aktivlərindən səmərəli istifadəni təşviq edir.

• **Gürcüstan:** Postsovet məkanında Gürcüstanın vergi və gömrük sahəsində apardığı ciddi islahatlar və DMN sisteminin yenidən qurulması büdcə gəlirlərinin əhəmiyyətli dərəcədə artmasına səbəb olmuşdur. Qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi, elektron xidmətlərin tətbiqi və nəzarət orqanlarının fəaliyyətində şəffaflığın artırılması bu uğurun əsas amillərindəndir.

• **Böyük Britaniya:** Bu ölkədə Milli Audit Ofisi (NAO) parlamentə hesabat verir və hökumət xərclərinin dəyərini (value for money) yoxlamaqla məşhurdur. Onların tövsiyələri tez-tez qanunvericilik və praktiki dəyişikliklərə səbəb olur ki, bu da dövlət vəsaitlərinin daha səmərəli istifadəsinə və dolayısi ilə gəlirlərin artırılması üçün imkanlar yaradır. Vergi və Gömrük Xidməti (HMRC) isə riskəsaslı yanaşma və data analitikasından geniş istifadə edərək vergidən yayınma ilə mübarizə aparır.

Bu təcrübələrin təhlili göstərir ki, DMN-nin

hüquqi tənzimlənməsində aşağıdakı elementlər büdcə gəlirlərinin artırılmasına xüsusilə müsbət təsir edir: nəzarət orqanlarının funksional, insti-tusional və maliyyə müstəqilliyi; geniş mandat və yoxlama səlahiyyətləri; riskəsaslı yanaşmanın tətbiqi; müasir audit metodologiyalarından (o cümlədən elektron audit, performans audit) istifadə; nəzarət nəticələrinin parlament və ictimaiyyət qarşısında şəffaf hesabatlılığı və aşkar edilmiş pozuntular üzrə effektiv təqib və sanksiya mexanizmləri.

Dəlillər sistemi və elmi əsaslandırma

Dövlət maliyyə nəzarətinin hüquqi tənzimlənməsinin büdcə gəlirlərinin artırılmasına təsirinin elmi əsaslandırılması bir neçə fundamental arqumentə söykənir.

1. İqtisadi davranışa təsir (Behavioral Economics Perspective). Güclü və effektiv hüquqi tənzimləməyə malik DMN sistemi potensial vergi ödəyiciləri və maliyyə intizamına cavabdeh olan subyektlər üçün bir “çəkindirici” (deterrent) funksiyası daşıyır. Vergidən yayınma, gəlirlərin gizlədilməsi, dövlət vəsaitlərinin mənimsənilməsi kimi neqativ halların aşkarlanma riskinin yüksək olması və bunun nəticəsində tətbiq ediləcək sanksiyaların labüdlüyü iqtisadi subyektləri qanunlara daha çox riayət etməyə sövq edir. Bu, “rasional seçim nəzəriyyəsi” ilə də uzlaşır ki, burada fərdlər və təşkilatlar potensial fayda və xərcləri (cəzalandırılma riski daxil olmaqla) müqayisə edərək qərar qəbul edirlər. Beləliklə, DMN-nin effektiv hüquqi çərçivəsi vergi intizamını artıraraq birbaşa büdcə gəlirlərinin artmasına səbəb olur.

2. Principal-Agent probleminin azaldılması (Principal-Agent Theory). Dövlət idarəetməsində cəmiyyət (principal) və dövlət məmurları, dövlət qurumları (agent) arasında informasiya asimetriyası və maraqlar toqquşması mövcud ola bilər. Agentlər öz şəxsi maraqlarını prinsipialın maraqlarından üstün tutmaqla (məsələn, korrupsiya, səmərəsiz xərcləmə). DMN sistemi, xüsusilə də müstəqil ali audit orqanları prinsipialın adından agentlərin fəaliyyətinə nəzarət edir, onların hesabatlılığını təmin edir və informasiya asimetriyasını azaldır. Dəqiq hüquqi tənzimləmə DMN orqanlarına bu funksiyanı effektiv yerinə yetirmək üçün lazımi səlahiyyətlər və alətlər verir. Bu, dövlət vəsait-

lərinin, o cümlədən gəlir mənbələrinin (dövlət əmlakı, təbii sərvətlər) daha səmərəli idarə olunmasına və nəticədə büdcəyə daha çox gəlir daxil olmasına gətirib çıxarır.

3. Tranzaksiya xərclərinin azaldılması (Transaction Cost Economics). Qeyri-müəyyən və zəif hüquqi tənzimləmə şəraitində maliyyə münasibətlərində tranzaksiya xərcləri artır. Məsələn, vergi qanunvericiliyindəki boşluqlar və ya nəzarət mexanizmlərinin zəifliyi vergi yığımını mürəkkəbləşdirir və dövlət üçün əlavə xərclər yaradır. Aydın, şəffaf və ardıcıl hüquqi tənzimləmə, habelə bu tənzimləməyə əsaslanan effektiv DMN sistemi, maliyyə proseslərinin proqnozlaşdırılmasını artırır, mübahisələri azaldır və nəticədə həm dövlət, həm də özəl sektor üçün tranzaksiya xərclərini aşağı salır. Bu, iqtisadi fəallığı stimullaşdırır və dolayı yolla vergi bazasını genişləndirərək büdcə gəlirlərini artırır.

4. Qanunun aliliyi və institusional güvən (Rule of Law and Institutional Trust). DMN-nin güclü hüquqi tənzimlənməsi və onun qərəzsiz tətbiqi ölkədə qanunun aliliyi prinsipinin möhkəmlənməsinə xidmət edir. Bu, öz növbəsində, dövlət institutlarına, o cümlədən maliyyə və nəzarət orqanlarına olan ictimai etimadı artırır. Yüksək institusional güvən şəraitində vətəndaşlar və bizneslər vergi öhdəliklərini daha könüllü yerinə yetirməyə meyilli olurlar – “vergi mədəniyyəti” yüksəlir. Həmçinin bu, investisiya mühitini yaxşılaşdırır, çünki investorlar öz hüquqlarının qorunduğuna və maliyyə sisteminin şəffaf işlədiyinə əmin olurlar. Artan investisiyalar isə yeni iş yerləri, iqtisadi artım və nəticədə daha çox büdcə gəliri deməkdir.

5. Effektivliyin və nəticəliliyin artırılması (Efficiency and Effectiveness Focus). Müasir DMN konsepsiyaları təkcə qanunauyğunluq auditini deyil, həm də performans (səmərəlilik) auditini ön plana çəkir. Düzgün hüquqi baza DMN orqanlarına dövlət proqramlarının, layihələrinin və qurumlarının fəaliyyətinin nə qədər qənaətlı, məhsuldar və nəticəli olduğunu qiymətləndirmək imkanı verir. Belə auditlər vasitəsilə gəlir gətirən fəaliyyətlərdəki səmərəsizliklər, itirilmiş gəlir imkanları və ya gəlirlərin artırılması üçün potensial mənbələr aşkar edilə bilər. Məsələn, dövlət qurumlarının maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin auditi onların mənfəətliliyini artır-

maq və büdcəyə ayırmalarını çoxaltmaq üçün tövsiyələr verə bilər.

Bu dəlillər sistemi göstərir ki, DMN-nin hüquqi tənzimlənməsi təkcə texniki bir məsələ deyil, həm də iqtisadi davranışa, institusional keyfiyyətə və nəticədə dövlətin maliyyə dayanıqlılığına fundamental təsir göstərən mühüm bir amildir.

Məsələnin həll üsulları aprobeasiyası

Məsələnin, yəni dövlət maliyyə nəzarətinin hüquqi tənzimlənməsinin təkmilləşdirilməsi yolu ilə büdcə gəlirlərinin artırılması probleminin həlli üçün təklif olunan üsulların aprobeasiyası (sınaqdan keçirilməsi və əsaslandırılması) aşağıdakı istiqamətlərdə aparıla bilər:

1. Qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi üzrə təkliflərin beynəlxalq standartlar və ən yaxşı təcrübələrlə müqayisəli təhlili.

• **Təklif:** DMN orqanlarının, xüsusilə ali audit orqanının (Hesablama Palatası) müstəqilliyini (funksional, maliyyə, kadr) daha da gücləndirən norma və təminatların qanunvericilikdə təsbit edilməsi.

• **Aprobeasiya:** Bu təklif INTOSAI-nin “Lima” və “Mexiko” bəyannamələrinin prinsipləri ilə tam uyğundur. Bir çox OECD ölkələrinin (məsələn, Kanada, Böyük Britaniya, Almaniya) təcrübəsi göstərir ki, ali audit orqanının yüksək dərəcədə müstəqilliyi onun fəaliyyətinin obyektivliyinə, hökumət fəaliyyətinə təsirli nəzarətə və nəticədə maliyyə intizamının güclənməsinə, korrupsiya risklərinin azalmasına və büdcə gəlirlərinin dolayı yolla artmasına səbəb olur. Müstəqillik, həmçinin nəzarət orqanının siyasi təsirlərdən azad olaraq, yalnız peşəkar standartlara əsaslanaraq gəlir mənbələrinin tam səfərbər olunması ilə bağlı tövsiyələr verməsinə imkan yaradır.

2. Riskyönümlü nəzarət mexanizmlərinin genişləndirilməsi təklifinin pilot layihələr və ekspert rəyləri ilə əsaslandırılması.

• **Təklif:** Vergi və gömrük nəzarətində, habelə digər DMN sahələrində risklərin qiymətləndirilməsi və idarə edilməsi sistemlərinin (RMS) hüquqi əsaslarının möhkəmləndirilməsi, RMS-in tətbiq dairəsinin genişləndirilməsi.

• **Aprobeasiya:** Bir çox ölkələrin (məsələn, Avstraliya, Niderland) təcrübəsi göstərir ki, effektiv RMS nəzarət resurslarını ən yüksək

riskli sahələrə və subyektlərə cəmləşdirməyə imkan verir. Bu, “az müdaxilə, çox nəticə” prinsipinə uyğundur. Azərbaycanda vergi orqanları tərəfindən RMS-in tətbiqi artıq müsbət nəticələr verməkdədir (vergidən yayınma hallarının daha effektiv aşkarlanması). Bu təcrübənin hüquqi tənzimləmə ilə daha da dəstəklənməsi və digər nəzarət sahələrinə (məsələn, dövlət satınalmaları, dövlət əmlakının idarə edilməsi) tətbiqi gəlir itkilərinin qarşısını almaqda və mövcud gəlir mənbələrindən daha səmərəli istifadədə effektiv olacaqdır. Ekspert rəyləri də bu yanaşmanın səmərəliliyini təsdiqləyir.

3. Nəzarət nəticələrinin icrası və məsuliyyət tədbirlərinin gücləndirilməsi təklifinin hüquqi və inzibati təhlili.

- **Təklif:** DMN orqanlarının aşkar etdiyi maliyyə pozuntuları nəticəsində büdcəyə dəymiş zərərin ödənilməsi, təqsirkar şəxslərin məsuliyyətə cəlb edilməsi mexanizmlərinin hüquqi tənzimləmə ilə sərtləşdirilməsi və icra intizamının artırılması.

- **Aprobasiya:** Bu təklif “cəzasızlığın” aradan qaldırılması və preventiv təsirin gücləndirilməsi məqsədi daşıyır. Hüquqi təhlil göstərir ki, sanksiyaların labüdlüyü və mütənasibliyi qanun pozuntularının sayını azaldır. Singapur və Honq Konq kimi ölkələrin təcrübəsi maliyyə pozuntularına görə sərt və qaçılmaz məsuliyyət tədbirlərinin korrupsiyanın aşağı səviyyədə saxlanılmasında və dövlət gəlirlərinin qorunmasında mühüm rol oynadığını sübut edir. Azərbaycanda da bu sahədə qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi və icra mexanizmlərinin gücləndirilməsi DMN-nin tövsiyə və tələblərinin daha effektiv yerinə yetirilməsinə, dolayısı ilə büdcəyə çatması vəsaitlərin tam yığılmasına şərait yaradacaqdır.

4. Performans auditinin (səmərəlilik auditinin) hüquqi əsaslarının genişləndirilməsi təklifinin iqtisadi səmərə potensialının qiymətləndirilməsi.

- **Təklif:** DMN orqanlarının, xüsusilə Hesablama Palatasının, dövlət proqramlarının, investisiya layihələrinin və dövlət qurumlarının fəaliyyətinin səmərəliliyi, qənaətliliyi və nəticəliliyi (3E – economy, efficiency, effectiveness) üzrə auditlər aparmaq səlahiyyətlərinin hüquqi cəhətdən daha dəqiq təsbit edilməsi və bu auditlərin nəticələrinin praktiki tətbiqi mexanizmlərinin ya-

radılması.

- **Aprobasiya:** Beynəlxalq təcrübədə (məsələn, ABŞ Hökumətinin Hesabatlılıq Ofisi - GAO, Kanada Baş Auditor Ofisi) performans auditləri dövlət vəsaitlərindən daha səmərəli istifadə üçün güclü bir alət hesab olunur. Bu auditlər vasitəsilə təkcə xərclərə qənaət edilmir, həm də gəlir gətirən sahələrdəki idarəetmə boşluqları, istifadə olunmamış potensiallar aşkar edilir. Məsələn, dövlət şirkətlərinin fəaliyyətinin səmərəlilik auditləri onların rentabelliyyənin artırılması və dövlət büdcəsinə daha çox dividend və ya mənfəət payı ödəməsi üçün konkret tövsiyələr verə bilər. Bu təklifin iqtisadi səmərə potensialı yüksəkdir, çünki o birbaşa olaraq dövlət gəlirlərinin artırılmasına və ya eyni nəticəni daha az xərclə əldə etməyə yönəlmişdir. Sadalanan aprobasiya metodları təklif olunan həll üsullarının nəzəri cəhətdən əsaslı, beynəlxalq təcrübəyə uyğun və Azərbaycan şəraitində tətbiqinin potensial müsbət nəticələrə gətirib çıxaracağını göstərir. Hər bir təklifin tətbiqi zamanı mümkün risklər və çağırışlar da nəzərə alınmalı və onların minimalaşdırılması üçün tədbirlər planlaşdırılmalıdır.

Alınan nəticələrin tətbiqi

Tədqiqat nəticəsində əldə edilmiş nəzəri müddəalar, təhlillər və praktiki tövsiyələr dövlət maliyyə nəzarətinin hüquqi tənzimlənməsinin təkmilləşdirilməsi və bununla da büdcə gəlirlərinin artırılması sahəsində bir sıra istiqamətlərdə tətbiq oluna bilər:

1. Qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi sahəsində.

- **Normativ-hüquqi aktların hazırlanması və dəyişdirilməsi:** Tədqiqatın nəticələri “Büdcə sistemi haqqında” Qanuna, “Hesablama Palatası haqqında” Qanuna, Vergi və Gömrük Məcəllələrinə, habelə DMN-nin müxtəlif aspektlərini tənzimləyən digər qanun və qərarlara əlavə və dəyişikliklərin hazırlanmasında elmi əsas kimi istifadə edilə bilər. Xüsusilə, DMN orqanlarının müstəqilliyinin gücləndirilməsi, səlahiyyətlərinin dəqiqləşdirilməsi, riskəsaslı nəzarət və performans auditləri üçün hüquqi bazanın möhkəmləndirilməsi, nəzarət nəticələrinin icrası mexanizmlərinin sərtləşdirilməsi ilə bağlı konkret maddələr təklif oluna bilər.

- **Konseptual sənədlərin işlənməsi:** Nəticələr DMN sisteminin inkişafına dair uzunmüddətli

strategiya və konsepsiyaların, habelə büdcə-vergi siyasətinin əsas istiqamətlərinin hazırlanmasında nəzərə alın bilər.

2. Dövlət maliyyə nəzarəti orqanlarının praktiki fəaliyyətində.

- **Metodoloji bazanın yenilənməsi:** Hesablama Palatası, Maliyyə Nazirliyi, Dövlət Vergi Xidməti və Dövlət Gömrük Komitəsi tədqiqatda təklif olunan yanaşmaları (məsələn, risklərin daha dəqiq təsnifatı, performans auditinin metodologiyası, elektron auditin tətbiqi) öz metodoloji təlimatlarına və daxili qaydalarına inteqrasiya edə bilər.

- **Kadr hazırlığı və potensialın gücləndirilməsi:** Tədqiqat materialları DMN sahəsində çalışan mütəxəssislərin hazırlanması və ixtisaslarının artırılması üçün tədris proqramlarında və seminarlarda istifadə oluna bilər. Bu, nəzarətçilərin müasir bilik və bacarıqlara yiyələnməsinə kömək edir.

- **Nəzarət fəaliyyətinin planlaşdırılması və həyata keçirilməsi:** Riskli sahələrin müəyyən edilməsi və nəzarət resurslarının daha səmərəli bölüşdürülməsi, habelə nəzarət tədbirlərinin büdcə gəlirlərinə potensial təsirinin qiymətləndirilməsi zamanı tədqiqat nəticələri faydalı ola bilər.

3. Elmi-tədqiqat və təhsil sahəsində.

- **Gələcək tədqiqatlar üçün baza:** Bu məqalə DMN, maliyyə hüququ, büdcə prosesi və dövlət idarəetməsinin səmərəliliyi kimi sahələrdə daha dərin və spesifik tədqiqatlar üçün başlanğıc nöqtəsi ola bilər.

- **Tədris materialı:** Ali təhsil müəssisələrinin iqtisadiyyat, maliyyə, hüquq və dövlət idarəetməsi ixtisasları üzrə tədris prosesində dərs vəsaiti və ya əlavə oxu materialı kimi istifadə edilə bilər.

4. İctimai maarifləndirmə və şəffaflığın artırılması.

- **Hesabatlılığın təşviqi:** Tədqiqat nəticələri DMN-nin əhəmiyyəti və onun büdcə gəlirlərinə təsiri barədə ictimaiyyətin məlumatlandırılmasına, vətəndaş cəmiyyətinin nəzarət proseslərində iştirakının təşviqinə kömək edə bilər. Bu, nəzarət orqanlarının fəaliyyətində daha çox şəffaflıq və hesabatlılığa nail olmağa imkan yaradar.

Konkret tətbiq nümunələri

- *Hesablama Palatası tədqiqatda vurğulanan performans auditinin metodologiyalarını tətbiq*

edərək dövlət investisiya proqramlarının icrasını yoxlaya, səmərəsiz xərcləri və istifadə olunmamış gəlir imkanlarını aşkar edərək büdcəyə əlavə vəsaitlərin cəlb edilməsi üçün tövsiyələr verə bilər.

- *Dövlət Vergi Xidməti riskəsaslı yoxlama sistemini təkmilləşdirərək, tədqiqatda göstərilən beynəlxalq təcrübəni nəzərə almaqla, “kölgə iqtisadiyyatı”nın miqyasının azaldılması və vergi yığımının artırılması istiqamətində daha hədəfli tədbirlər həyata keçirə bilər.*

- *Milli Məclisin müvafiq komitələri qanunvericilik təşəbbüsləri zamanı tədqiqatın nəticələrini nəzərə alaraq DMN-nin hüquqi əsaslarını gücləndirən və büdcə gəlirlərinin artırılmasına yönəlmiş dəyişikliklər təklif edə bilər.*

Bu nəticələrin kompleks və ardıcıl tətbiqi uzunmüddətli perspektivdə Azərbaycanın dövlət maliyyə idarəetməsi sisteminin səmərəliliyinin artmasına, maliyyə intizamının möhkəmlənməsinə və nəticə etibarilə dövlət büdcəsi gəlirlərinin dayanıqlı artımına mühüm töhfə verə bilər.

Nəticə. Dövlət maliyyə nəzarətinin (DMN) hüquqi tənzimlənməsi və onun büdcə gəlirlərinin artırılmasına təsiri məsələsi dövlətin iqtisadi dayanıqlılığının və sosial funksiyalarının effektiv icrasının təmin edilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Aparılmış tədqiqat göstərir ki, DMN-nin dəqiq müəyyən edilmiş hərtərəfli və müasir tələblərə cavab verən hüquqi bazası onun büdcə gəlirlərinin artırılması istiqamətindəki fəaliyyətinin səmərəliliyinin fundamental şərtidir.

Tədqiqat çərçivəsində aşağıdakı əsas nəticələr əldə edilmişdir:

1. DMN təkcə maliyyə pozuntularının aşkarlanması və aradan qaldırılması vasitəsi deyil, həm də preventiv funksiya daşıyaraq maliyyə intizamını möhkəmləndirir, vergidən yayınma hallarını azaldır, dövlət əmlakından və resurslarından səmərəli istifadəni təşviq edir. Bütün bunlar birbaşa və dolayısı ilə büdcə gəlirlərinin artımına xidmət edir.

2. Azərbaycanda DMN-nin hüquqi bazası formalaşmış və inkişaf etməkdə olsa da, onun büdcə gəlirlərinin artırılmasına təsirini daha da gücləndirmək üçün nəzarət orqanlarının müstəqilliyinin artırılması, fəaliyyətlərinin koordinasiyasının yaxşılaşdırılması, riskəsaslı yanaşmanın və performans auditinin tətbiqinin genişləndirilməsi

məsi, habelə nəzarət nəticələrinin icra mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi kimi istiqamətlərdə islahatların davam etdirilməsinə ehtiyac vardır.

3. Beynəlxalq təcrübə (OECD ölkələri, Singapur, Gürcüstan və s.) sübut edir ki, DMN orqanlarının güclü mandatı, müstəqilliyi, şəffaflığı və hesabatlılığı, habelə müasir nəzarət metodologiyalarından istifadəsi büdcə gəlirlərinin artırılmasında mühüm rol oynayır. Bu təcrübənin mü-tərəqqi elementlərinin Azərbaycan şəraitinə uyğunlaşdırılması məqsəduyğundur.

4. DMN-nin effektiv hüquqi tənzimlənməsinin büdcə gəlirlərinə müsbət təsiri iqtisadi davranışa təsir, agent-prinsipial probleminin azaldılması, tranzaksiya xərclərinin aşağı salınması, qanunun aliliyi və institusional güvənin artırılması, eləcə də dövlət fəaliyyətində səmərəliliyin yüksəldilməsi kimi elmi cəhətdən əsaslandırılmış mexanizmlərlə şərtlənir.

5. Təklif olunan həll üsulları – qanunvericiliyin beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması, riskəsaslı nəzarətin və performans auditinin hüquqi əsaslarının möhkəmləndirilməsi, məsuliyyət tədbirlərinin gücləndirilməsi aprobasiyadan keçərək öz effektivliyini nəzəri və praktiki baxımdan təsdiq edir.

Beləliklə, dövlət maliyyə nəzarətinin hüquqi tənzimlənməsinin təkmilləşdirilməsi kompleks bir vəzifə olub, qanunvericilik, institusional və metodoloji dəyişiklikləri əhatə etməlidir. Bu dəyişikliklər nəticəsində DMN sistemi daha çevik, effektiv və nəticəyönlü olacaqdır ki, bu da öz növbəsində “kölgə iqtisadiyyatı”nın miqyasının azalmasına, vergi bazasının genişləndirilməsinə, büdcə vəsaitlərindən istifadənin səmərəliliyinin artmasına və son nəticədə dövlət büdcəsi gəlirlərinin dayanıqlı artımına gətirib çıxaracaqdır. Tədqiqatın nəticə və tövsiyələrinin praktiki tətbiqi Azərbaycanın maliyyə sisteminin daha da möhkəmlənməsinə və ölkənin sosial-iqtisadi inkişafına töhfə verə bilər. Gələcək tədqiqatlarda DMN-nin rəqəmsallaşdırılmasının büdcə gəlirlərinə təsiri, ayrı-ayrı nəzarət növlərinin (məsələn, ekoloji auditin) gəlir potensialı kimi daha spesifik məsələləri araşdırıla bilər.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası.
<https://e-qanun.az/framework/897>
2. “Büdcə sistemi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu.
<https://e-qanun.az/framework/1126>
3. “Hesablama Palatası haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu.
<https://e-qanun.az/framework/39922>
4. “Dövlət satınalmaları haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu.
<https://e-qanun.az/framework/54966>
5. Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi.
<https://e-qanun.az/framework/46948>
6. Azərbaycan Respublikasının Gömrük Məcəlləsi.
<https://e-qanun.az/framework/46957>
7. Kəlbəyev Y.A. Dövlət maliyyə nəzarəti: nəzəriyyə və praktika. Bakı, “Elm” nəşriyyatı, 2018, 320 s.
8. Musayev A.F. Büdcə gəlirlərinin formalaşması və proqnozlaşdırılması problemləri. Bakı, İqtisad Universitetinin nəşriyyatı, 2020, 280 s.
9. Səbzəliyev S.V. Vergi nəzarətinin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri. “Vergi xəbərləri” jurnalı, 2022, №3, s.45-58.
10. Şəkərləliyev A.Ş. Azərbaycan Respublikasında büdcə-vergi siyasətinin aktual problemləri. Bakı, “Avropa” nəşriyyatı, 2019, 415 s.
11. Stiglitz J.E. Economics of the Public Sector (3rd ed). New York: W.W. Norton & Company, 2000, 823 p.
12. Tanzi V., Zee H.H. Tax policy for emerging markets: Developing countries. National Tax Journal. 2000, vol.53, No.2, pp.299-322.
13. OECD. OECD Best Practices for Budget Transparency. Paris: OECD Publishing, 2002, 68 p.
14. Aliyev I.H. State financial control in the system of ensuring economic security of Azerbaijan. “Finance and Accounting” International Scientific Journal, 2021, vol.7, No.4, pp.112-125.
15. Mammadov R.A. Legal framework for public financial control in Azerbaijan: current state and ways of improvement. Journal of Legal Studies, Baku, 2023, No.1, pp.78-92.
16. Davarashvili G. Tax reforms in Georgia

and their impact on budget revenues. *Caucasian Journal of Economic and Social Studies*, 2019, vol.5, No.2, pp.33-48.

17. Pollitt C., Summa H. *Reflexive Watchdogs? How Supreme Audit Institutions Account for Themselves*. Public Administration, 1997, vol.75, No.2, pp.313-336.

18. European Court of Auditors. *Annual report on the implementation of the budget concerning the financial year 2022*. Luxembourg: Publications Office of the European Union, 2023, 250 p.

19. World Bank. *Public Financial Management Reform: A Practitioners' Guide*. Washington D.C.: World Bank, 2017, 350 p.

20. INTOSAI. *Lima Declaration of Guidelines on Auditing Precepts*. 1977.

<https://www.intosai.org/documents/intosai-framework-of-professional-pronouncements/intosai-p-1-lima-declaration/>

21. INTOSAI. *Mexico Declaration on SAI Independence*. 2007.

<https://www.intosai.org/documents/intosai-framework-of-professional-pronouncements/intosai-p-10-mexico-declaration-on-sai-independence/>

22. National Audit Office (UK). *Framework document*.

<https://www.nao.org.uk/about-us/our-governance/framework-document/>

23. Исмаилов Н.Т. Совершенствование правового регулирования финансового контроля в Азербайджанской Республике. Журнал “Государство и право”, Москва, 2020, №5, с.85-95.

24. Бурцев В.В. *Государственный финансовый контроль: методология и организация*. Москва, Финансы и статистика, 2005, 480 с.

25. Родионова В.М., Шлейников В.И. *Финансовый контроль (учебник)*. Москва, ИД ФБК-ПРЕСС, 2002, 320 с.

O.Valiyev

The impact of legal regulation of state financial control on an increase of budget revenues

Abstract

This article investigates the role and significance of the legal regulation of state financial

control in increasing budget revenues. The essence, forms, legal foundations of state financial control, and mechanisms of its impact on the formation of budget revenues are examined. Proposals and recommendations are put forward to increase budget revenues by improving the existing legislative framework, enhancing the efficiency of control bodies, and strengthening transparency and accountability. The article also reviews international experience, analyzes successful models of state financial control in developed countries, and draws relevant conclusions for Azerbaijan. The research scientifically substantiates the positive effects of strengthening state financial control, such as increasing tax and non-tax revenues, ensuring the efficient use of budget funds, and reinforcing economic discipline.

О.Валиев

Влияние правового регулирования государственного финансового контроля на увеличение бюджетных доходов

Аннотация

В данной статье исследуется роль и значение правового регулирования государственного финансового контроля в увеличении доходов бюджета. Рассматриваются сущность, формы, правовые основы государственного финансового контроля и механизмы его влияния на формирование доходов бюджета. Выдвигаются предложения и рекомендации по увеличению доходов бюджета путем совершенствования существующей законодательной базы, повышения эффективности деятельности контрольных органов, усиления прозрачности и подотчетности. В статье также рассматривается международный опыт, анализируются успешные модели государственного финансового контроля в развитых странах и делаются соответствующие выводы для Азербайджана. В исследовании научно обосновываются положительные эффекты усиления государственного финансового контроля, такие как увеличение налоговых и неналоговых поступлений, обеспечение эффективного использования бюджетных средств и укрепление экономической дисциплины.